

ÉRTEKEZÉSEK
A PHILOSOPHIAI OSZTÁLY KÖRÉBŐL.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
AZ OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

HUNFALVY JÁNOS

RENDES TAG.

I. SZÁM.

A

PHILOSOPHIAI MÓDSZEREK
JELEN ÁLLAPOTJÁRÓL.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

HORVÁTH CYRILL

RENDES TAGTÓL.

Ára 15 kr.

PEST,

EGGENBERGER FERDINÁND MAGYAR AKADÉMIAI KÖNYVTÁRSNÁL.

1867.

A

PHILOSOPHIAI MÓDSZEREK

JELEN ÁLLAPOTJÁRÓL.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

HORVÁTH CYRILL

TISZT. TAGTÓL.

PEST.

EGGENBERGER FERDINÁND MAGYAR AKAD. KÖNYVTÁRSNÁL.

1867.

É R T E K E Z É S

A PHILOSOPHIAI MÓDSZEREK JELEN ÁLLAPOTJÁRÓL.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

HORVÁTH CYRILL

TISZT. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1867. jan. 7. ülésében.)

Tisztelt Akademia!

Másod ízben jut immár nekem azon ritka szerencse, hogy e diszes helyről székfoglaló előadást tarthatok. Az első három évtized előtt mint választott rendes tag tartottam, a másodikhoz, a t. Akademia jóvoltából, e perczen fogok.

Ünnepélyes, de rám nézve megdöbbenő is a hangulat, mely e tennél egész valómon átvonul. Ünnepélyes, mert a leg-őszintébb hála érzelmeitől van meghatva; megdöbbenő, mert akár az előbbi akár az utóbbi megtiszteltetésnek díszfokát tekintsem, nem találok magamban pontot, mely az ily eseményeknél szükségelt érdem magasztos nevére érdemes volna. A hála köszönetre buzdultán ohajt nyilvánulni, de mivel nem juthat szóhoz, mely őszinteségének tisztaságát igazán kifejezhetné, a megdöbbenési állapotot követő hódolattal olvad össze, hogy így, avval együtt, tiszteletté magasuljon, tiszteletté hazánk azon Jelesei iránt, kik akkor, midőn a t. Akademia nagyszerű hivatásában maguk is lelkesülten fáradoznak, semmit sem mulasztanak el, hogy a tettekre kész lelkesültségnek bármily parányi szikráját is lobogásra segítsék.

Ily jótékony befolyás után keletkeztek azon dolgozatok is, melyek általam időnként napfényre hozattak. Nem az én

1*

PEST,

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV MAGYAR AKADEMIAI NYOMDÁSZNÁL.

1867.

személyemé, hanem a t. Akademiáé az érdem, ha azokban figyelemre és megkülönböztetésre méltó mozzanatokkal találkozott. Nem egyebek, hanem csupán sarjadékai azok ama sok eszmének, meg ama több oldalról kifejtett gondolatszakoknak, melyekkel a t. Akadémia a magyar nemzet tudományos művelődésének alapját nem csak megvetette, hanem a legsúlyosabb viszonyok között is elszántan védelmezte.

Valamint minden másban, úgy az irodalom terén is sokra volt a nemzetnek szüksége. A mult, viszontagságteljes idők hiányai pótolandók valának, ha azt nem akartuk, hogy a művelt nemzetek elméműveinek roppant hatása a nemzeti szellem sajátosságait lassanként elfojtsa. Oda kelle törekednünk, hogy a magyar a nemzeti sajátosság szentélyében találhassa föl azt, a mi benne a küllhoni elmekinesek által fakasztott és szünet nélkül táplált lelkesülésnél még tisztábbat, még bensőbbet tudjon előidézni.

E gondolat adott szárnyat a magyar költészetnek, ez világoskodott a haza történetének buvárlói előtt, ez vezette be a természetvizsgálót a természet bámulandó műhelyébe, ez nyitott rést azon tudomány rejteményeihez is, melyet előlünk az előítéletek és a ferde nézetek legbádatárabb ködrétegei szoktak elzárni. E tudomány a philosophia.

Három évtized előtt majdnem általános volt nálunk az a nézet, hogy a philosophia nem egyéb, mint az egyre változó vélemények tárháza. Ha bizonyíték kellett, a philosophia történetére hivatkoztak. Oly akadály volt ez, melyet el kelle távolítanunk. Ezt tűzte ki magának föladatúl az első székkfogaló előadás, mely a philosophiai rendszerek méltatásáról értekezett.

Azóta sok történt. Új álláspontok, új nézetek, új szempontok keletkeztek, de nem mindig öntudatosan, nem mindig elvszerűleg. A philosophia belseje még mindig zárt világ, még mindig hiányzik a kulcs, mely hozzá segíthetne. E kulcs a philosophiai módszerek alaposan átvizsgált egésze. Az ismeretek, melyek rá vonatkoznak, még mindig hézagok. Oly akadály ez is, mely mielőbb elhárítandó. De hogy ezen elhárítás annál biztosabban végre hajtható legyen, szemébe kell néznünk az akadálnak, ismernünk kell őt épen úgy, a hogyan

az jelen állapotában van. E tárgy a philosophián belül a mellett hogy igen fontos, sok nehézséggel is jár. De épen azért, mivel nemcsak igen fontos, hanem sok nehézséggel is jár, méltó is lesz arra, hogy egy székkfogaló értekezésnek föladatává válván, bizonytságot tegyen azon tiszteletté magasult háláról és köszönetről, melylyel értekező a neki jutott megtiszteltetést fogadja.

1. §. Methodologiai meghasonlás.

Hadd nyisson útát értekezésem tárgyának belsejéhez azon meghasonlás fölemlítése, mely a philosophiai módszerekre vonatkozó ismeretek dolgában föltötte régi és mégis mindig új. Föltötte régi, mert nyomaival már a keletiekénél és a görögökénél is találkozunk; mindig új, mert a philosophia életének fordulapontjainál okvetetlenül előkerül. Oly két jelenység tehát ez, melyek az érintett meghasonlásnak mélyebben alapult fontosságát világosan mutatják. Érdeklünkben álland, hogy erről az előadandók bizonytságot tegyenek.

E meghasonlás egyfelől bizonyos életviszonyokhoz kötött, másfelől bizonyos ítéleteken nyugvó tények által szokott megnyilatkozni. A tények különböző alakokat öltének; az ítéletek különböző tételekben tűnnek föl. A tények megkülönböztető jegyeiket az ítéletektől kapják; de a külső viszonyok sem vonulnak el föltöttük minden nyomhagyás nélkül. Az, a mit a tényekben az ítéletek okoznak, szükségleges; az ellenben, a mit rajtok a külső viszonyok előidéznek, esetleges. Az ítéletek sajátosságait a tételek adják értésünkre. Hogy mennyi és mily befolyással bíró tételek hozattak legyen már eddig napfényre, a philosophia történetéből tudjuk. A kik Plato, Aristoteles, Baco, Cartesius, Spinoza, Leibnitz, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Herbart, Rosenkranz, Trendelenburg, Fischer Kuno, Ulrici és mások munkáit olvasták, meg vannak arról győződve, hogy a philosophiai módszerekre vonatkozó ismereteknek határozott tételek által való megállapítására mindenkor nagy gond fordított. Ha valaki az e gond következtében fogatosított eredményekről is akarna értesíteni, azt, minden más előtt, ama két tételre tartoznánk figyel-

meztetni, melyek most az említett tételek irányában mozgásba hozattak. E tételek így hangzanak: *a)* A philosophiai módszerekre vonatkozó ismeretek most már teljesen megnyugtatók; *b)* A philosophiai módszerekre vonatkozó ismeretek még most sem teljesen megnyugtatók.

A föladatunk érdekében alakított tételek között ezek most a legkiválóbbak. Amaz okok, melyek miatt ezt állíthatni, sokkal mélyebbek és a philosophiai systemák rejteményeivel sokkal összeforrottabbak, hogysem azok itt, hosszabb fejtegetés nélkül, szembe üthetnének. A hosszabb fejtegetés azonban nem e hely dolga. Annyit mind a mellett már e helyen is bizonyíthatunk: hogy ama két tétel a philosophiai módszer multjának eredménye, jelenének visszatükrözője, jövőjének alapja.

Kiviláglik a mondottakból: *a)* hogy az egymással meg hasonlott bölcsezszer két földre szakadtak; *b)* hogy ezen meg hasonlás a philosophiai módszerek körül forog; *c)* hogy az ezen módszerekre vonatkozó ismeretek az egyik fél szerint teljesen megnyugtatók; a másik szerint ellenben még most sem olyanok.

Mik után ítélve a szóba hozott meg hasonlás tényezői a bölcsezszer; tárgya a philosophiai módszerek egysége; a tényezők és a módszerek között fenálló viszonynak kifejezői az ismeretek. Tehát a bölcsezszer, a módszerek és az ismeretek itt ama pontok, melyek mindig szem előtt tartandók. E pontok, így véve, világosak; de azért korántsem állíthatni, hogy akármily fennakadás ellen is biztosítók legyenek. Pedig ez lenne kívánatos, mert nem akárminő ismeretség az, a mire itt törekedünk, hanem a szorosán vett methodologiai eligazodottság. Hogy az ilyféle eligazodottság mind tartalmára mind terjedékére, mind egészletére nézve biztosító támaszpontot szükségeljen, az oly igazság, melyet csak említeni kell. De hol keressük itt most e biztató támaszpontot? Ha föladatunk határai között akarunk maradni, akkor bizonyára e biztató támaszpontot vagy a tényezőkben vagy a módszerekben vagy a közöttük fenálló viszonyban kell keresnünk. De melyikben mégis a három közül?

Ugy látszik egyelőre, mintha itt az elsőség a tényezőket illetné. Ők találják föl magukon belül a módszereket; ők hozzák elő az azokra vonatkozó ismereteket: következöleg sem a módszerek sem az ismeretek nincsenek a tényezőkön kívül. Ámde másfelől mivel itt a tényezők a módszereket nem teremtik, hanem az önmagukban lelt tartalmi mozzanatok közül, kellő megtudatolhatás végett, csak kiválasztják; továbbá mivel a megtudatolás igazsága a módszerek mivoltával való meg egyezéstől függ: úgy látszik, mintha itt a elsőség még sem a tényezőket, hanem inkább a módszereket illetné. Sőt mivel az ismeretek által kifejezett viszony épen a tényezők és a módszerek egymásra való vonatkozását tükrözi vissza: úgy látszik végre, mintha itt a tévelyítő egyoldalúságoktól egyedül akkor lehetnénk szabadok; ha sem nem a tényezők, sem nem a módszerek, hanem a viszony emeltetnék minden más fölé.

Miknek hallása után azt lehetne gondolni, mintha itt mindegy lenne, akár a tényezőkben akár a módszerekben akár a viszonyt kifejező ismeretekben táltassék föl azon támaszpont, melyre a methodologiai eligazodottság felé való törekedésnek biztossága építendő.

De nézzük a dolgot más oldalról is. Mivel a bölcsezszer lényeges foglalkodása a bölcsezszer eszméjének bizonyos álláspontokon, irányokon és fokokon keresztül való megvalósításában áll; továbbá mivel itt a módszer, mint ama megvalósításnak szükségképeni módja, nem elvontan, hanem az önmagán belül megkülönített egység alakjában jö elő; végre mivel az ismeretek is, a különböző álláspontok minőségéhez képest, különböző sajátságuk: világos, miszerint a meg hasonlás ügyében mind a tényezők mind a módszerek mind az ismeretek részéről támadhatnak kérdések, melyek a szükségelt támaszpont kipuhatólását szintugy, mint az arra építendő haladás menetét bizonytalanná tehetik. Mit tegyünk tehát? Oda kell minden esetre törekednünk, hogy a bekövetkezőt zavarnak, a mennyiben csak lehetséges, útját álljuk. De hogyan és mi által?

A jelen a multat is a jövőt is magában foglalja, a multat eredményénél, a jövőt alapjánál fogva: legtanácsosabbnak látszik tehát itt, ha gondolataink folyamítását a philosophiai

módszerekre vonatkozó ismeretek mostani állapotánál, vagyis ha azon két, már előadott tételnél indítjuk meg, melyek épen az érintett állapotot tükrözik vissza.

Első, a mivel e tételeknél találkozunk, e kérdés: minő tételek ezek? Hogy e kérdés csakugyan nem fölösleges, azt a rá adatni szokott feleletek különbözősége, meg az irányában fölhasználható szempontoknak sokasága is világosan mutatja. Némelyek szerint a szóba hozott tételek ellenkezők, mások szerint különbözők. De vannak, kik őket ellenmondóknak ítéli. Annyi kétségen kívül van, hogy az első igenlő, a második tagadó. A minőség e különbözetéből indul azután ki azok nézete, kik szerint az egyik tétel elfogadása szükségképen hozza magával a másik elutasítását. Ebből fejlődött ki azon, naponként tapasztalható viselkedés is, melyet az elfogultak leginkább akkor éreztetnek, midőn, az egyik tételhez való meredt ragaszkodás miatt, a másikat számba sem veszik. Ez teszi forrását azon vitakész egyoldaluságnak is, mely, saját hiányát el nem ismerő hatalmaskodása miatt, oly igen különböző magyarázatokra, némelykor meg, épen e magyarázatok tarkaságánál fogva, magának a philosophiai módszernek megtámadására, sőt még lehetőségének tagadására is nyújtott már alkalmat.

Vannak, kik az ily fonák viselkedés okát egyedül az említett tételek pártolónak vagy ellenzőinek alaphiasságában keresik; de hibásan, mert ezen pártolók vagy ellenzők behatóbban gondolkodó egyének: akárhol és akármikor lépjen tehát elő a pártolás vagy ellenzés, sem ez sem amaz nem szükkölködik alkalomszerű bizonyítékok nélkül. Hogy minők és miféle forrásból eredtek legyen e bizonyítékok, annak tüzetes átvizsgálása és megítélése nem mindenki dolga. De különösen nem azoké, kik a bizonyítékok pusztá tudomásul való vételével is beérik. Ezekhez itt most semmi közünk. Nem is értjük őket, hanem értjük azokat, kik az ellenzett vagy pártolt tételekre vonatkozó bizonyítékok ismeretének szükségét vallják; de, a velük való megismerkedés egyoldalu tartása miatt, szélsőségekbe csapnak át. Pedig ha valahol nincs, a philosophiai módszereket tárgyaló ismereteknél csakugyan nincs helyén a szélsőségekhez való tapadozás.

A kérdés alatti tételek közül az igenlő azoké, kik a philosophiai módszerekre nézve meg vannak immár nyugtatva; a tagadó ellenben azoké, kik nincsenek megnyugtatta. Amazok szellemi állapota a methodologiai eligazodottságban, emezeké a methodologiai eligazodatlanságban áll. Amazok meg vannak nyugtatva, mert ismereteik valamenyi szempont irányában kielégítő; emezek nincsenek megnyugtatta, mert ismereteik valamenyi szempont irányában nem kielégítő. Mivel pedig az ismeretek csak akkor lehetnek teljesen kielégítő, ha a célirányosan szükségelt tökélyekkel már elláttat: azt kell gondolnunk, hogy az egyik fél a kérdéses ismeretekben föltalálja immár a célirányosan szükségelt tökélyeket, a másik ellenben nem találja még föl azokat. Melyek azon tökélyek?

Az előadottak után ki nem kerülhető e kérdés; úgy látszik még is, mintha itt a felelet csak úgy válhatnék célirányosan kielégítővé, ha előbb a felek által érvényesítettnek szokott bizonyítékokkal megismerkedünk. Lássuk tehát őket sor szerint.

2. §. Bizonyítékok.

1. Az első tétel pártolónál a következő gondolatok találhatók:

a) A philosophia belsőleg összefüggesztett ismeretekből álló egész vagyis tudomány levén, semmit sem nélkülözhet azokból, a mik az általán vett tudomány lényeges mozzanatait teszik. Ilyenek a tartalom és a forma.

b) A philosophia legfőbb tudomány. Ebből szükségképen folynak a következők: a) a tudomány eszméje a philosophiában és a philosophia által valósítja meg saját fejlődésének legmagasabb fokát; β) philosophián belül mind az igazolást nyer, a mi az egyes tudományokban előtét; γ) a philosophia valamenyi mozzanatára nézve maga tartozik önmagát igazolni.

c) Az egyes tudományok tartalom és forma tekintetéből szoktak egymástól különbözni. A tartalom azon ismeretek összessége, melyekből a tudomány áll; a forma azon mód,

mely szerint az ismeretek egy egészbe összefoglaltatnak. Az egyes tudomány tartalmát egy olyféle fogalom fejezi ki, mely alap arra nézve, hogy a tudományban előforduló tantételek ugyanannak részeivé váljanak. Az ily alapfogalom az illető tudományon belül mindig előtét.

d) Az egyes tudomány formája azon módszertől függ, mely által a tudomány a benne foglalt tanzikket előfejt és egybeköti; a módszer meg azon tartalomtól függ, mely a tudományban érvényre jutott: ha tehát a tartalmak különbözök, különbözök lesznek a módszerek is. Ez az ok, mely miatt az egyik tudomány módszerét a másikba nem lehet önkény szerint bevinni. Mivel azonban az egyes tudomány a maga módszeréről sohasem képes számot adni, ez rá nézve mindig előtét.

e) A tudománynak, hogy a benne foglalt gondolatok összefüggése megtudatoltathassék, módszeresen kell szerkesztenie. A módszer törvény azon eljárásra nézve, melyet a tudomány követ, midőn a kezdetponttól a végpont felé halad. E törvényszerű eljárás megtudatolandó, mert épen annak tudatától függ az a meggyőződés, melyet a tudomány nyújt, valamint az eljárás eredménye is, mely a tudomány formája.

f) A mind kezdetpontban mind czélpontban megegyező tudományok megegyeznek módszerben is; a mind kezdetpontra mind czélpontra nézve különbözök, különböznek módszereikre nézve is.

g) Ez azon pont, mely miatt a philosophia, mint legfőbb tudomány, minden más tudománytól különbözik. Kezdetpontja az általános azonság; czélpontja az általános tudás; módszere az általános módszer. Sajátlagos bélyege az általánosság, melyen belül minden ellentét ki van egyenlítve. Igazolva vannak tehát azon alapfogalmak és módszerek is, melyek az egyes tudományoknak előtétül szolgálnak. Sem a gondolás nincs itt a léten, sem a lét nincs a gondoláson kívül; itt a forma és a tartalom, az ideale és a reale, a hívés és a tudás, a bizonyosság és az igazság teljesen kibékültek egymással.

h) A philosophiának határai között a módszernek legbensőbb lényege a lét és gondolás egysége. Tudták ezt már Plato és Aristoteles is, de, a fejlesztés belső szükségességének, meg a magasabb reflexiónak hiányzása miatt, nem látták még

át, hogy az ismeretnek tárgyai közé nemcsak az igazság és az eszme, hanem az igazság ismerete is sorozandó legyen. Pedig ettől függ annak lehetősége, hogy a tartalomnak a forma megfeleljen. Az a követelés, hogy az igazság a szellem legbensőbb bizonyosságával egyesíttessék, a módszer dolgában elutasíthatlan követelés.

i) Tulajdonképen nem a hajdani, hanem a középkori szellemmozgás volt az, mely a szabad bizonyosságot és az igazság ismeretére vonatkozó módszert előzendítette. A hívés közvetlenségéből kibontakozott bizonyosságot az újabb kor emelte azután az elv polczára. Cartesius e mellett szólalt föl, de teljetlen foganattal; mert a bizonyosság nála sem vált még általánossá, vagyis magának az igazságnak bizonyosságává. Spinozánál az isten, mint igazság, és a bizonyosság közvetlen előtétek gyanánt fordulnak elő. Ebben áll módszerének hiánya.

j) Valamíg a szellem a közvetlenül adott igazság irányában csak fogékony és nem tevékeny, saját lényegével ellenkező állapotban találja magát. Mivel az ily állapot rá nézve nem rendeltetésszerű, saját lényege fogja őt arra ösztönözni, hogy az igazság közvetlen bizonyosságán fölülemelkedjék. Mi ha megtörtént, az istent, mint igazságot, nem tekintendi többé elsőnek hanem végsőnek, nem előtétnek hanem végeredménynek. E gondolatmenetet találjuk Baconnál, Leibnitznél, valamint követőiknél is. A bizonyosságot sem Kant, sem Fichte nem szabadította ki a subjectivismus korlátai közül.

k) E tett Schelling által lön végre hajtva. Nála lett a bizonyosság általánossá. Szerinte az isten sem nem egyedül első, sem nem egyedül végső, hanem első is végső is. Az ő kezdetpontja a subjectívum és objectívum általános egysége vagyis az általános ész. Ő azonban az isten ismeretét az értelmi szemlélettől tette függővé. E nélkül nem birna kezdettel. Nála tehát a közvetlenség a tudás előtéte. És ez az, a mit módszer ellen minden más előtt felhozhatni. E pontnál fogva támadta őt meg Hegel, ki a módszerre vonatkozó vitálkodásnak örökre véget vetett.

l) A Hegelismuson belül üli a philosopháló szellem a methodologiai eligazodottságnak azon ünnepe, mely tiszta

minden meg hasonlástól. Távol van innen minden kételkedés, minden egyoldalúság. A lét azonos a gondolással, a gondolat azonos a léttel; a módszer azonos a dolog önmozgásával, az önfejlesztéssel. Nincs itt többé hely a subjectív nézetek számára; a tartalom és a forma közötti ellentét teljesen megszűnt; a tartalom maga ad magának formát; az elért álláspont öszszérősége minden irányban megnyugtató. És mivel Hegel módszerének határai között a többi módszer, mint belszükségül előfejtett mozzanat, föltalálta az öt megillető rendfokot: méltán lehet állítani, hogy Hegelnél a philosophiai módszer fogalma csakugyan eljutott a maga fejlődésének legfőbb fokához. — Így okoskodnak az első tétel pártolói.

2. A második tételhez szítók a dolgot más oldalról nézik. Szerintök a philosophiai módszerekre vonatkozó ismeretekről még most sem állíthatni, hogy teljesen megnyugtatók. Gondolataikat körülbelől így szövesztik:

a) A philosophiai módszerekre vonatkozó ismeretek körül még mindig fordulnak elő kérdések, melyeknél a vizsgálódók a methodologiákban lelhető tantételek és rendszabályok útmutatása szerint csak valamennyire sem tudnak eligazodni. Sőt olykor épen az ott lelt tantételek és rendszabályok sodorják őket be a bizonytalanság olyféle zavarába, minőről azelőtt fogalmok sem volt. Azelőtt azt hitték, hogy a századokon keresztül öntudatosan fejlődő emberi szellem legalább saját működésmódjairól bir immár megtökélt ismeretekkel; a methodologiák fölülése után azonban kénytelenek azt ítélni, hogy a philosophiai módszerekre vonatkozó ismeretek körül még mindig nagy a fogyatkozottság.

b) E fogyatkozottság leginkább akkor tűnik föl, midőn az érintett ismeretek a logikai világosság és homályosság, a logikai rendesség és rendetlenség, a logikai alaposság és alaptalanság szempontjaiból vétetnek szemügyre. A világosság, rendesség és alaposság logikai tökélyek; a homályosság, rendetlenség és alaptalanság logikai hiányok. Amazok az öntudatosan átértendő igazság ügyét előmozdítják, emezek akadályozzák: minél fogva amazok előmozdítandók, ezek eltávolítandók. Mődjával mind a mellett, nehogy az előmozdítás és az eltávolítás érdekében választott irányok a legjobb szándé-

kot is fonákká tegyék. Mi akkor áll be, ha az irányok választásakor és a választottak érvényesítésekor szem előtt tartott szabályok nem a tárgy helyes fölfogásából, hanem valamely más forrásból merítettek. A szellemben ilyenkor ver gyökeret azon állapot, mely minden más lehet, csak az önmagát rendeltetésszerűleg fejlesztő szellemnek valódi világa nem.

c) Hogy az öntudatos és szabad szellem önmagát azzá tehesse, mivé, eredeti rendeltetésének határai között haladva, tenni tartozik, a többi kellékeken fölül az ismereti világosság, rendesség és alaposság minél biztosabb fokára is van szüksége. Azt, hogy a szellemi haladás, az ismeretek homályossága, rendetlensége és alaptalansága mellett, akármily rendeltetésszerűtlenség ellen állandóan biztosítható legyen, gondolni sem lehet. Azt sem lehet biztosan föltenni, hogy az említett előmozdításnak és eltávolításnak tárgyai, az ismeretek érintett hiányossága mellett, soha sem fognak föleseréltetni. Az előtt, a ki ezt föltehetné, a philosophia történetének adatai nem váltak még tanulmányozási tárgyakká. Ha váltak volna, tudná, hogy egyedül az haladhat biztosan, a ki világosan lát, rendesen intézkedik és alaposan hatol. Ugy találjuk ezt azon ismeretek dolgában is, melyek a philosophiai módszerekre és az azokkal való élésre vonatkoznak. Nem biztos haladás, hanem valódi fogantatól üres kapkodás az, a mit azoknál lelünk, kik a módszerekkel való éléshez előbb fogtak, hogysem azokat egymástól világosan megkülönböztették, okadatosan rendbe hozták és a közöttük levő viszonyokkal együtt alaposan átértették, azután pedig meg is ítélték volna.

d) A philosophia történetében jártas előtt ismeretes az analysis és synthesis körül még mindig mutatkozó tétovázás. Van, ki épen azt nevezi analysisnak, a mit a másik a synthesis alatt ért. Innen az így föleserélt fogalmak nyomán alakított methodologiai tantételek és rendszabályok bizonytalansága; innen amaz összeütközés is, mely az analitikai és a synthetikai módszerek valódi becének meghatározásakor tapasztalható. Napjainkban sem szűnt még meg az analitikai, synthetikai, inductiv, deductiv, productiv, demonstrativ, constructiv és más elnevezésű módszerek határozatainak össze-

kuszálása; valamint azon elbizakodottság sem, melyet némelyek a speculativ és a dialectikai módszerek irányában divatoztatni szoktak.

e) Ismeretes a philosophiai módszerek osztályozásának rendtelensége is. A rend elvet szükségel, mely az adott különbféleségbe egységet vigyen be; az elv meg törvénynyel jár, melynek hatáskörén túl a tilos következik. Tudva van azonban, hogy jelenleg az így is amúgy is alkalmazható nézetek után indult önkény még a gondolkodás terén sem örömet csatlakozik a megszorító törvényekhez. Vagy össze van-e már valahol állítva azon módszerbeli egész, melynek határai között minden alárendelt módszert a maga helyén föl lehetne találni?

f) Ismeretes a szóban forgó ismeretek alaposságának hézagossága is. Ez azonban természetes következmény, mert ha ismereteink a kellő világossággal és a kellő rendességgel nincsenek ellátva, hol vegye magát akkor ott amaz összefüggés, mely a philosophiai alaposságnak legbiztosabb nyilvánulata? Ezen alaposságon belül az igazság az igazságon, a bizonyosság a bizonyosságon nyugszik: de mi biztosíthat minket arról, hogy az igazság és igazság, a bizonyosság és bizonyosság között való összefüggést öntudatosan is átértettük, ha ezen átértés folyamatának mozzanatai egymástól világosan megkülönböztetve és egymásra rendszeren vonatkoztatva nem voltak? A philosophia történetéhez értő példákkal bizonyíthatja be, hogy ilyenkor a szükségelt alaposságról még csak szó sem lehet.

g) Nem következik mind a mellett az előadottakból, mintha eddig a kérdés alatt levő ismeretek körül sok méltányolni való nem történt volna. Történt, de szükséges, hogy azok minden előszeretettől tisztán és minden rögzített iránytartás nélkül méltányoltassanak. Itt az öntudatos szellem saját működésmódjainak rejteményeit akarja ismerni: oda kell tehát mindenképen hatnia, hogy magát mindentől szabadabbá tegye, a mi a megnevezett irányhoz nem tartozik. Ha nem teszi, azon vállalatnak sem lesz alkalmas tényezője, mely az ismeretbeli világosság és homályosság, rendesség és rendet-

lenség, alaposság és alaptalanság után puhatolódik. — Így okoskodnak a második tételhez szitók.

3. §. Jellemző visszapiillantás.

Az eddigiekben két, egymástól mind álláspontra mind irányra mind eredményre nézve különböző félről tettünk említést. Az elsőnek álláspontja monistikai, a másodiké dualistikai; az első az universalismuson, a másik az individualismuson belül esik. Az első a lét és gondolás azonságából, a másik a lét és gondolás különbségéből indul ki. Az első szerint a gondolás határozatai határozatai a létnek is; a másik szerint ez épen nem állítható. Az első Hegelben találja föl azon bölcsészt, ki a methodologiai meghasonlásnak örökre véget vetett; a másik szerint nem tűnt még föl oly bölcsész, ki azt igazán végre hajtotta volna. Saját álláspontjának igazolása végett, a philosophia történetére hivatkozik mindegyik fél; de midőn azt teszik, mindegyik más adatokra gondol.

Az első fél gondolatainak menetében túlnyomó az objectiv, a másodikéban túlnyomó a subjectiv irány. Az első megkülönböztető jegye az általánososság, a másodiké a viszonylagosság. Az elsőnél a gondolási szükségesség, a másodiknál a gondolási szabadság szerepel. Az első a tárgy természetébe, a második az ismerő alany mivoltába helyezi a döntő súlyt. Az első a methodologiai ismeretek megtökéltségét az ellentétek általános kiegyenlítetttségétől, a másik a logikai tökélyek olynemű fokától függeszti föl, mely a rendeltetésszerűleg haladó emberi szellemet az öntudatosan birtokba vett igazság valódiságáról biztosítja.

Mik után épen nem lehet váratlan, ha jellemzett felek az általuk előhozott eredményre nézve is különböznek egymástól. Volt már erről szó. Az első fél eredménye szerint nincs most már egyéb hátra, mint az, hogy a hegélizmus módszere minél teljesebb érvényességre juttattassék; a másik fél eredménye szerint ellenben még mindig jönnek elő fogyatkozottságok, melyeken segíteni kell.

Következőleg a methodologiai meghasonlás még most is tart.

4. §. Ujabb irányok.

De okvetetlenül szükséges-e, hogy az ezentúl is úgy tartson? Vagy szükséges vagy nem. Ha szükséges, hol rejlik és minő az ok, mely miatt a methodologiai ellentétek ki nem egyenlíthetők? Ha nem szükséges, mi okozta, hogy a kiegyenlítés mindeddig végre nem hajtatott?

Oly kérdések, melyekkel itt, akaratunk ellen is, találkozunk. De találkoztak már velők mások is. És azóta, hogy velők találkoztak, és különösen azóta, hogy e találkozás következtében az előbb jellemzett felek állításait több oldalról kérdőre vonták, a majdnem egészen háttérbe szorított nézeteknek és szempontoknak pedig új tért nyitottak: a megítéléssel párosított vizsgálódás szabadabban és tágasabban kezdett mozogni. És a mint a kérdés alatti tárgynak majd azon majd ezen oldala lön inkább kiemelve, és a mint e kiemeléskor majd az egyik majd a másik álláspont, szempont vagy nézet lön inkább érvényre juttatva: a szerint alakultak és nyomatékoztak az eligazodhatóság tekintetéből felkarolt irányok is. Azt, hogy az ily módon foglalkodókból, a már ismert két félen fölül, még egy harmadik fél is kerekedjék, a dolog fejlődése szükségképen hozta ugy magával.

A ki e fél munkálkodásának szüleményeit, az azokban föltalálható megegyezési és különbözési oldalakkal együtt, behatóbban átkutatta; észre fogja venni, hogy itt a munkálkodás három irányban mozog. Valamennyiben a concretismus nyilvánul meg; mindamellet az első irány negative, a második positive, a harmadik concrete van tártva. Egy a cél, ha mindjárt különböznek is a hozzá vezető utak. Az e harmadik félhez tartozók is akarnak valami bizonyost a methodologiai eligazodhatóság irányában; de mivel ahhoz sajátterejüleg kívánnak eljutni, sem az első sem a második fél állításait nem hagyják érintetlenül. Számba vesznek mindent, a mi azoknál előkerül, hogy így, a saját szempontjokból nem helyeselhetők elvetése után, az igazolhatókat annál bensőbben fölkarolhassák. Ez az ok, mely miatt a harmadik félhez tartozók közül először is

1. a negativ irányuk kezdenek mozogni. Gondolataik menetében ezek különösen az ide sorolható cikkek:

a) Az első vagyis az universalismus álláspontjáról értekező fél elve a lét és gondolás általános azonsága. Módszere szintugy általános. E tételek ellen a negativismus ezeket szokta fölhozni: *a)* a philosophiai álláspontok közül kikapott universalismus, ki nem elégitő egyoldalúság; *β)* a lét és gondolás általános azonsága pusztá föltevény, melyet még eddig senki sem tudott bebizonyítani; *γ)* az általános módszer épen azért, mert nem más, mint az ismeret tárgyának önfejllesztési folyamata, távol van attól, hogy az ismeret egyedüli módszere legyen. Az ismeret megvalósításában a tárgyon kívül az öntudatosan tényezkedő alanynak is van része. Erre azonban az érintett álláspont és módszer pártolói nem fordítanak, de nem is fordíthatnak kellő gondot, mert az ismeret világát sem tárgyilag sem alanyilag nem fogják föl maga teljességében. Minthogy náluk a tárgyi oldalt csak az egyetemiség, az alanyi oldalt pedig csak a gondolat teszi: amonnan hiányzik az egyediségi, eminnen hiányzik a szemléleti oldal. Mikenek következtében az első fél methodologiai eligazodottsága csalódáson nyugszik, nem lehet tehát őt valódinak nevezni.

b) A második vagyis az individualismus álláspontjáról értekező fél elve a lét és gondolás viszonylagos különbsége. Módszere szintugy viszonylagos. Ismereti tárgyait az egymástól egyedileg különböző lények teszik: módszere annyiféle, a hányfélék a megismerendő tárgyak. Az ezen állásponttal és az ilyféle módszerekkel élők sem fogják föl az ismeret világát a maga teljességében. A tárgyi oldalon ott van az egyediség, az alanyin ott van a szemlélet; de amonnan hiányzik az egyetemiség, eminnen hiányzik a gondolat. Tehát itt is amott is egyoldalúság. Következőleg

c) az universalismushoz szítóknál van tárgyi, alanyi és módszerei egység, de nincs tárgyi, alanyi és módszerei sokaság; az individualismushoz szítóknál ellenben van tárgyi, alanyi és módszerei sokaság, de nincs tárgyi, alanyi és módszerei egység. Ugy de valamint lehetetlen, hogy az, a mi egyetemleges, egyedleges is legyen: a szerint lehetetlen, hogy oly philosophiai módszer létezzék, mely általános és mégis a lények sokasága között mindenikre alkalmazható legyen.

d) De ha mindjárt léteznék is, az arra vonatkozó metho-

dologiai eligazodottságot nem lehetne philosophice megvalósítani, mert ez, módszeres eljárást követelvén, bizonyos módszer nélkül meg nem történhetnék. De miféle módszer ez, az-e, melynek irányában el akarunk igazodni, vagy egy, töle különböző? Ha ugyanaz, akkor az önmagát meg tartozóék előzni, hogy mint ismereti tárgy önmaga segedelmével megismerethessék. Ez azonban lehetetlen, mert lehetetlen, hogy ugyanaz önmagánál előbbi is utóbbi is legyen. Ha pedig az a szükségelt módszer a megismerendő módszertől különböző, a kettő közül melyik a philosophiai módszer? Azonfölül mi áll jót azért, hogy az előbbi módszer csakugyan igaz módszer? De ha nem vagyunk bizonyosak azon módszer igazságáról, melylyel a philosophiai módszerre vonatkozó ismeretek előfejtendők, lehetséges-e, hogy a methodologiai eligazodottság philosophice megvalósítottá váljék? Teljességgel nem.

e) És így, mondják végre a negativismus hívei, az első fél általános módszere merő csalódás; a második felé pedig határozott tárgy és jellem nélkül szükölködik. Következéleg a methodologiai eligazodottság annak közvetített tudásában áll, hogy az, a mit szorosan philosophiai módszernek nevezünk, mint olyan, nem létezik, mert nem létezhetik.

2. A positiv iránynak előtt a dolog egészen más alakot ölt. A positivistára mindenütt és mindenben csak az hat igazán, a mi igazi adottság: innen a külső és belső tények után való puhatólódás. A mi nem igazi adottság, az előtte üres abstractio, ábrándkép. Ugy de mivel az adottságok világában a valódi tények mellett fordulnak elő csalódási tények is; továbbá mivel a valódi tények lételemei közé sok idegenszerű is szokott vegyülni: a positivistának érdekében áll azon lenni, hogy mind az, a mit elfogad, tisztán legyen fölfogva. Mi azonban csak úgy történhetik meg, ha a valódit a nem-valóditól, a tisztát a nem-tisztától megkülönbözteti; ha e megkülönböztetés után azt, a mi az adott tényben valódi és tiszta, egyesítetten fölkarolja; attól ellenben, a mi nem-valódi, nem-tiszta, mint a tényre nézve idegenszerűtől, elvonatkozik. Az pedig, a mi által mind ezt végre hajtja, nem lehet más, mint saját működésének tettelegessített módszere. És e pontban rejlik az ok, mely miatt a positivismust saját lényegének mozgása kényteteli

arra, hogy a módszer létezésének szüségességét vitassa. A positivista előtt e tétel: a philosophiai módszer létezik, fölül áll minden kétségen.

Hogy pedig e tétel közérvényűségéről is meggyőződjük, ő is fölkeresi és pontonként átfürkészi azon mozzanatokat, melyek a philosophia történetében a módszerekre és azok időnkénti változásaira vonatkoznak. Így jut azután el a tények változás alá eső oldalain keresztül azon oldalhoz, mely minden változás mellett mindig ugyanaz marad. Mi ha tettelegessült, oly szempontnak éjtette módját, mely a methodologiai tényadatok bonyolékai között bármikor és bárhol biztosan alkalmazható. E szempont segedelmével fog arról is meggyőződni, hogy a ténylegesített módszernek két, olyféle oldala van, melyek közül, a philosophia külső és belső életváltozásaihoz képest, majd az egyetemleges majd az egyedleges oldal játsza a főszerepet.

Az ily szemponttal ellátott positivisták között találkoztak már, kik egész a görögökig visszamenvén Parmenides, Sokrates, Plato és Aristoteles módszereiket kiváló gondnal tanulmányoták. Voltak mások, kik a legújabb kor visszaélései ellen a középkori bölesészeknél keresvén óvó szereket Cusát, Raymundus Lullust és Bovillust figyelemre nagyon méltónak ítélték. Ismeretes a Baco módszerével, valamint a Cartesiuséval való megismerkedés ajánlatossága. Spinoza matematikai módszere sem maradt méltányolók és behatóbb bírálók nélkül. Hogy Leibnitz, Wolff, Kant, Fichte, Schelling, Hegel és Schleiermacher módszereik sem hagytak érintetlenül, tudva levő dolog.

Mikből azután a positivisták nem csak azt hozták ki, hogy a philosophiainak nevezett módszer csakugyan létezik, hanem azt is, hogy az megismerhető és hogy ennek következtében a methodologiai eligazodottság philosophice, még pedig positive is megvalósítható.

Az ő fölfogásuk szerint tény az, hogy az emberi szellem a valódiilag létező tudományokat a nélkül létesítette, hogy az azok létesítésekor alkalmazott módszereket előbb öntudatosan átértette volna. Érvényesítette őket minden előre ment methodologiai közvetítés nélkül. Birtokolta tehát már őket a szel-

lem, de csak közvetlenül. Tény továbbá az is, hogy a szellem, mintán önmagát az általa előhozott tudományoktól, a létező tudományokat egymástól és a tudományokon belül előforduló tartalmat a formától megkülönböztette, szemügyre vette egyszerre mind a tartalom és a forma közötti viszonyt, együtt azon módot is, mely által ő a tartalmat formával és a formát tartalommal ellátta. Tény az is, hogy az ezek létesítésén már fölülemelkedett szellem épen úgy képes az általa előhozott tudományokban mintegy megvalósított módszereket ugyanazon tudományok segédelmével megismerni: a hogyan képes volt ugyanazon tudományokat módszeresen előhozni. De tény az is, hogy a szellem a tudományokban megvalósított módszerekből nemcsak azt képes kiemelni, a mi őket egymástól elkülöníti; hanem azt is, a mi valamennyivel közös levén, valamennyit ugyanazon egész részeivé teszi. Ez azután a módszerek lényege, mely, ha tisztán is fölfogott, philosophiai módszernek szokott nevezetni.

De kétségbe nem hozható tényadat végre az is, hogy az önmagának tudatára jutott emberi szellem magát nemcsak az egymásra bensőleg viszonyló módszerektől és az ezek által ily módon közvetített módszer-egészről képes megkülönböztetni; hanem azon fölül képes ama módszer-egészt önmagában visszatükrözni, a visszatükrözöttet, mint megismerendő tárgyat, önmagától, mint megismerő alanytól, megkülönböztetni, e megkülönböztetés segédelmével róla, mint részekből álló egésztől, ismereteket szerezni, és végre az így szerzett ismeretek egybe foglalása által oly ismereti egészt alkotni, mely azután a philosophiai módszer minden más módszertől való megkülönböztethetőségének szintegy, mint az erre vonatkozó methodologiai eligazodhatásnak szükségképeni föltétele leendő.

5. §. Tájékoztató visszapillantás.

Tehát a harmadik fél határai között is két egymással ellenkező oldal: a negativismus és a positivismus. A negativismus, negatív irányához hűven, tagadja a philosophiai módszernek, mint olyannak, létezését: minél fogva szerinte a me-

thodologiai eligazodottság annak közvetített tudásában áll, hogy az érintett módszer nem létezik. A positivismus ellenben, pozitív irányához hűven, vitatja, hogy a philosophiai módszer, mint olyan, létezik: és ennél fogva a methodologiai eligazodottságnak lehetőségét az azon létező módszer módszeres megismerésére alapítja.

Mind a két oldal hívei megegyeznek abban, hogy a methodologiai eligazodottság a philosophice létesített, azaz a közvetített tudáson alapszik. Megegyeznek abban is, hogy e közvetítést az emberi szellem hajtja végre. De mi az tulajdonképpen, a mi által ezt végre hajtja? Kétségkívül egy oly ismereti módszer, mely itt az ismeret tárgyának teljesen meg tartozik felelni. De olyanok-e a negativismus és positivismus által fölhasznált módszerek? Határozottan ki lehet mondani, hogy nem.

Az a módszer, melyet a negativismus fölhasznált, nem az egész módszer, hanem annak csupán negatív oldala. Az a módszer, melyet a positivismus fölhasznált, szintegy nem az egész módszer, hanem annak csupán pozitív oldala. És így a fölhasznált módszer sem itt sem ott nem felelt meg az ismeret tárgyának vagyis a philosophiai módszer egészletének, mely sem nem egyedül negatív sem nem egyedül pozitív, hanem épen úgy negatív mint pozitív, épen úgy pozitív mint negatív, vagyis összeszerű.

Csalatkoznék mind a mellett, a ki a negativismus és a positivismus által előhozott ismereteket minden igazságtól türeseknek mondaná. Van bennök igazság, de, tárgyukhoz képest, csak részleges.

És mégis állíthatni, hogy mind a negativismus mind a positivismus a concretismus határain belül mozog. Ez azonban oly állítás, mely nem szokott mindenhol hitelre találni. De nézzük a dolgot egykissé közelebbről. Annyi áll, hogy egyik sem valósítja meg a concretismus fogalmát teljesen, mert mindegyik hiányos. A negativismusból különösen az hiányzik, a mit a positivismus kiválólág érvényesít; a positivismusból ellenben az hiányzik, a mit a negativismus kiválólág érvényesít. E hiányzás azonban nem teljes nélkülözés. Mivel mind a negativismus mind a positivismus ugyanazon, őket

átható, egésznek egymá-t kölcsönösen föltételező részei: tartoznak egymás hiányait kölcsönösen kiegészíteni. Ezt pedig annál inkább tehetik, mert egyik sem nélkülözi teljesen a másikban érvényre jutott elemet.

A negativizmus tagadja ugyan a philosophiai módszernek, mint olyannak, létezését; de midőn ezt tagadja, igenli az irányában, közvetítés útján, szerzett eligazodottságot. Hogy ezen igenelhetést csak a benne is mozgó positiv elemnek köszönheti, kétséget sem szenved. Benne van tehát a positiv elem, de alárendelt állapotban. A positivizmus igenli a philosophiai módszer létezését, igenli azonfölül annak megismerhetőségét is, de csak azon föltét alatt, ha a valódi a nem-valóditól meg lesz különböztetve. Oly kikötés, mely a negativ elem ott-létét árulja el. A positivizmus állítja a methodologiai eligazodottság megvalósíthatóságát is; de nem mutatja-e ez világosan, hogy a philosopháló szellem annak a megvalósításnak csak úgy ejtheti módját, ha rendeltetésszerű haladásakor a módszerekre vonatkozó ismeretek felsőbb fokai végett az alsóbb fokok iránt negative viselkedik?

6. §. Methodologiai szükséglet.

Miknek világos fölfogása és behatóbb megítélése után nem ok nélkül mondogatják a teljesen concret irányúak, hogy az eddig jellemzett universalisták, individualisták, negativisták és positivisták azért nem ítélnének igazán a methodologiai meg hasonlítás ügyében, mert a philosophiai módszert senki sem fogja föl közölük a maga teljes öszszetartozásában.

És így eljutottunk végre a methodologiai concretizmus azon fokához, mely mind azt felöleli és egybe-foglalja, a mi az előbbiekben igaz és valódi. A methodologiai concretizmus a methodologiai universalizmusnak és a methodologiai individualizmusnak egysége.

Ha valaminek, bizonyára e concretizmusnak áll érdekében, hogy teendő lépései a kellő tájékozottságon fölül alapítottságot is mutassanak. Az eddigiek után világos előtte a cél, mely megvalósítandó; világos a módszer, mely szerint a megvalósítás végre hajtandó; de nem világosak eléggé az

akadályok, melyek a philosophiai módszerekre vonatkozó ismeretek öszszhangzásának még mindig útjában állanak. Pedig a kellő világosság itt is szükségképeni föltét arra nézve, hogy az eltávolítás sikeresíthető legyen. Ámde mivel az a kellő világosság, meg az a sikeresíthető eltávolítás csak egy oly álláspontnak átható megérvényesítéséből származhatik, mely az eddigieken keresztül is érvénykedett már, de határozottan nem volt még az előadottakban kiemelve: a concretizmusnak első teendője, következőleg első szükséglet e helyen, hogy azon álláspontot határozottan kiemelje.

Két út nyílik meg előtte: az első az általában vett tudománynak, a másik a philosophiának eszméje felé vezet. A választás tőle függ. Vannak, kik ilyenkor a philosophiának eszméjét azon oknál fogva választják álláspontul, mert itt a philosophiai módszerekről és a methodologiai eligazodottságról levén szó, sem tanácsosnak sem szükségesnek nem ítélik az érintett eszmén túl való terjeszkedést. De a tettet nyomban követő fennakadás nyíltan mutatja, hogy a választás hibásan történt. Akaratuk ellenére is találkoznak oly feladatokkal, melyeknek megfejtését vagy abba kell hagyniok, vagy, ha ezt a gondolatok belső szükségü viszonyai nem engedik, az általában vett tudomány eszméjéhez kell folyamodniok.

A philosophia legfőbb ugyan a tudományok sorában és ennél fogva minden más tudomány alája van rendelve; mind a mellett, mint tudomány, a többivel együtt, ő is belé esik az általában vett tudomány eszme körébe. Abból, hogy a philosophia legfőbb tudomány, e helyen csak e kettő következhetik: a) hogy a philosophiának az általában vett tudomány kellékeivel a legfőbb fokon kell birnia; b) hogy ezen kellékek a philosophia egészébe nem vitethetnek be csupán kívülről, hanem azokat, saját fejlődésének belső szükségességénél fogva önmaga tartozik előfejtetni és megigazolni. E kellékek nem csak az ő szükségképeni kellékei, hanem szükségképeni kellékei a többi tudománynak is. Mi mutatja, hogy a methodologiai álláspontnak valódi alapját csak az általában vett tudomány eszméje teheti.

Akár mily fölfogási egyoldalúság, nézet vagy szempont legyen tehát az, a mi a philosophián belül az említett kellé-

kek fogalomszerű fejlődésének vagy megigazolásának útjában áll, a kijelelt álláspont követelményeinél fogva oly akadály is az egyszersmind, mely a methodologiai ellentétek kiegyenlítését késlelteti. A concretismus, czéljának kétségbe nem hozható fontossága miatt is, tartozik az ily akadályok ellen síkra kelni. Mire nézve első, hogy őket alaposan ismerje. Ha őket csakugyan megismerte, fölérjök emelkedett, és mint tőlük többé nem függő, szabadon megállapíthatja gondolatainak azon irányát is, mely akkor érvényesítendő, midőn, a philosophiai módszerekre vonatkozó ismeretekkel, teljes megnyugvásra törekedőleg, kíván foglalkodni.

Mivel pedig az ily methodologiai megnyugvásnak teljességéről, az eddig előadottak után ítélve, még most szó sem lehet: minden tétovázás nélkül állíthatni, hogy a philosophiai módszerek jelen állapotának legkiválóbb tulajdonát a bizonytalanság teszi.